

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον Κάμπο των Μεγάρων

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.429](https://doi.org/10.12681/dchae.429)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ι. (2011). Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον Κάμπο των Μεγάρων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 73–84. <https://doi.org/10.12681/dchae.429>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον Κάμπο των
Μεγάρων

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 73-84

ΑΘΗΝΑ 2005

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ

Στον κάμπο των Μεγάρων, 3 χλμ. περίπου από την πόλη και 200 μ. ΝΑ. του ναού του Σωτήρος Χριστού¹, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Αθανασίου (Εικ. 1). Παρά τις συνοπτικές αναφορές που έχουν γίνει κατά καιρούς, το μνημείο παραμένει ουσιαστικά αδημοσίευτο. Το ναό μνημονεύει για πρώτη φορά ο Ν. Καλογερόπουλος², ενώ συνοπτική παρουσίασή του γίνεται από τους Χ. Μπούρα, Α. Καλογεροπούλου και Ρ. Ανδρεάδη στο γνωστό έργο τους για τις εκκλησίες της Αττικής, όπου και χρονολογείται στην πρόωμη Τουρκοκρατία³. Ιστορικές μαρτυρίες για το ναό δυστυχώς δεν υπάρχουν.

Το σημερινό κτίσμα, που παρουσιάζει πολλά προβλήματα στατικής επάρκειας, κυρίως μετά τους σεισμούς του 1981⁴, είναι ένας απλός, σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακίονιος ναός με τρούλλο και μία κόγχη ιερού βήματος, χωρίς νάρθηκα. Ορθογώνιος σε κάτοψη, έχει μέσες εξωτερικές διαστάσεις, χωρίς την κόγχη του ιε-

ρού, 6,60×5,85 μ. Το μέγιστο ύψος του ναού από τη στάθμη του δαπέδου του είναι 7,10 μ. και το πάχος των τοίχων 0,70 μ. Η κόγχη, εξωτερικά σχεδόν κανονική ημιεξαγωνική και εσωτερικά ημικυκλική με ακανόνιστη χάραξη⁵ και μεγάλο για το μέγεθος του ναού βάθος⁶, έχει βέλος 2 και χορδή 1,54 μ. (Εικ. 2).

Το ιερό βήμα βρίσκεται στην ίδια στάθμη με τον κυρίως ναό και χωρίζεται από αυτόν με κτιστό, νεότερο τέμπλο. Η αγία τράπεζα είναι κτιστή, έχει ύψος 0,91 μ. και καταλαμβάνει όλο το ανατολικό ημικυκλικό τμήμα της αψίδας του ιερού βήματος⁷, στο πάχος της οποίας διανοίγονται δύο μικρές κόγχες, μία ημικυκλικής (ύψ. 0,53, βάθ. 0,32 και πλ. 0,50 μ.) και μία τραπεζιόσχημης κατόψεως (ύψ. 0,83, μέγ. βάθ. 0,42 και πλ. 0,45 μ.). Δύο άλλες μικρές κόγχες ανοίγονται στον ανατολικό τοίχο του ναού, δεξιά (βάθ. 0,43, ύψ. 1,24 και πλ. 0,33 μ.) και αριστερά (βάθ. 0,36, ύψ. 0,50 και πλ. 0,53 μ.) της αψίδας του ιε-

¹ Πρόκειται για μνημείο γνωστό στη βιβλιογραφία, αν και όχι επαρκώς μελετημένο. Για το ναό του Σωτήρος Χριστού στον κάμπο των Μεγάρων βλ. κυρίως Ν. Καλογερόπουλος, Βυζαντινά μνημεία Μεγαρικής, *Νέα Εστία* 18 (1935), τχ. 208, 758-767 (στο εξής: *Μνημεία*). Μ.Χ. Γκητάκος, *Ὁ ἐν ἑλαιῶνι τῶν Μεγάρων βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ*, Αθήνα 1953 (στο εξής: *Σωτήρας Χριστός*). Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 17 (1962-1963), *Χρονικά*, 52, πίν. 53β και *ΑΔ* 21 (1966), *Χρονικά*, 118, πίν. 114. Μ. Χατζηδάκης, Έργασια συντηρήσεως, *ΑΔ* 21 (1966), *Χρονικά*, 20. Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου, Νομός Αττικής. Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, *ΑΔ* 38 (1983), *Χρονικά*, 66, πίν. 31α. Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 230-232, όπου και ὅλη η προηγούμενη βιβλιογραφία (στο εξής: *Ναοδομία*).

² Καλογερόπουλος, *Μνημεία*, 762, 764.

³ Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα 1969, 293-294 (στο εξής: *Ἐκκλησίες*). Ο ναός έχει επίσης συμπεριληφθεί σε σχετικά πρόσφατο λεύκωμα για τις εκκλησίες των Μεγάρων, χωρίς ὅμως τεκμηρίωση. Βλ. *Μεγαρέων ψυχῆς καταφύγια*, Μέγαρο 1998, 25-30 (στο εξής: *Μεγαρέων καταφύγια*). Τα σχέδια του ναού οφείλονται στο δρ. αρχιτέκτονα Γρ. Πουλημένο και το σχεδιαστή Ι. Χαρικιόπουλο.

⁴ Για τα στατικά προβλήματα των ναών της περιοχής εξαιτίας του σεισμού, βλ. Αικ. Παντελίδου, *ΑΔ* 39 (1984), *Χρονικά*, 60.

⁵ Το εξωτερικό περίγραμμα της κόγχης έχει μορφή ημιεξαγώνου. Όπως είναι γνωστό, σε μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της ελλαδικής σχολής το περίγραμμα της κόγχης είναι κανονικό ημιεξάγωνο, αν και σε μερικές περιπτώσεις η κόγχη μπορεί να έχει τελείως ακανόνιστη μορφή, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ἱερῶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Β', Αθήνα 1998, 46-47 (στο εξής: *Μεσσηνία*). Βλ. και Π.Α. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστηράκι τῆς Βονίτισης, *ΔΧΑΕ* Γ (1980-1981), 357, 360, εικ. 1.

⁶ Μεγάλη αναλογικά κόγχη έχει και ο γειτονικός Άγιος Νικόλαος στην περιοχή Άκρες των Μεγάρων, βλ. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Ἐκκλησίες*, 293. Ο ναός έχει χαρακτηριστεί υστεροβυζαντινός. Σήμερα, καθώς είναι στο σύνολό του επικρισιμένος, δύσκολα μπορεί να μελετηθεί. Η μεγάλη ημιεξαγωνική κόγχη συναντάται και σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Αττικής, όπως π.χ. στην Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο (12ος αι.), Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Ἐκκλησίες*, 153-154, σχέδ. XV και XVI. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 226.

⁷ Παρόμοια κτιστή αγία τράπεζα έχει και ο γειτονικός ναός του Σωτήρος Χριστού, Γκητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, 14.

Εικ. 1. Άγιος Αθανάσιος στα Μέγαρα. Άποψη από βορειο-ανατολικά.

ρού βήματος. Μία τρίτη, τέλος, ορθογώνιας κατόψεως (βάθ. 0,36, ύψ. 0,64 και πλ. 0,53 μ.) ανοίγεται στο βόρειο τοίχο του ναού. Η θέση και οι διαστάσεις των κογχών του ανατολικού τοίχου υποδηλώνουν ότι πρόκειται για τα κογχάρια της προθέσεως και του διακονικού, ενώ οι άλλες θα είχαν βοηθητικό ρόλο στη λειτουργία του ιερού βήματος.

Ο τρόπος με τον οποίο τοποθετήθηκαν οι κίονες του ναού δημιουργεί ακανονιστία στον κεντρικό τετράπλευρο χώρο και, κατ' επέκταση, στη διάταξη του συστήματος στηρίξεως του τρούλλου. Συνέπεια αυτού είναι κάθε σκέλος των κεραιών του σταυρού και κάθε γωνιακό διαμέρισμα να έχει διαφορετικές διαστάσεις.

Η είσοδος στο ναό γίνεται σήμερα από τη μοναδική θύρα που υπάρχει στη δυτική πλευρά του. Με τρεις βαθμίδες γίνεται η κάθοδος στο δάπεδο του ναού, το οποίο βρίσκεται χαμηλότερα κατά 0,48 μ. από τη σημερινή στάθμη πέριξ του εδάφους. Η θύρα εισόδου είναι τοξωτή, έχει ύψος 2,79 και πλάτος 0,80 μ. και δεν βρίσκεται πάνω στο διαμήκη άξονα του ναού. Είναι ορατό όμως και δεύτερο παράπλευρο, τοξωτό άνοιγμα, όμοιων διαστάσεων, σήμερα τοιχισμένο. Τα δύο ανοίγματα χωρίζονται με μονό-

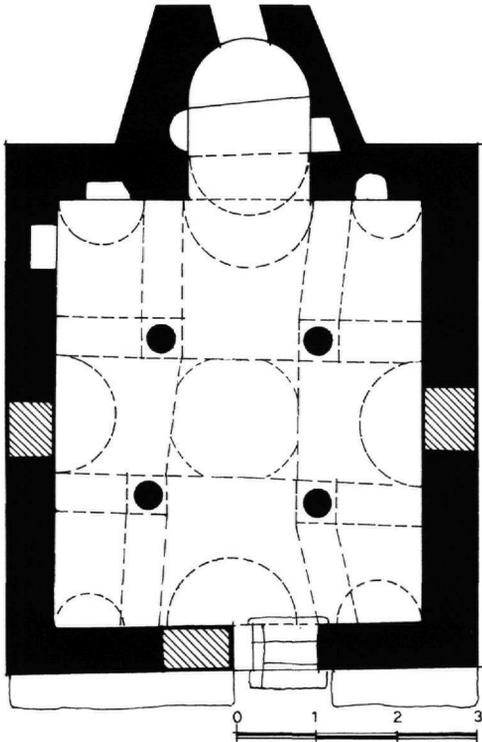
λιθο κίονα που διασώζεται κατά χώραν. Συνεπώς, αρχικά η δυτική είσοδος του ναού ήταν δίβηλη (Εικ. 3).

Στη βόρεια όψη του ναού σώζεται το υπέρθυρο και το ανακουφιστικό τόξο θύρας, σήμερα και αυτής τοιχισμένης, η οποία έχει πλάτος 0,70 και ύψος 1,16 μ. από την εξωτερική στάθμη του εδάφους (Εικ. 1 και 5). Στη νότια όψη υπάρχει ορθογώνιο παράθυρο, ύψους 1 και πλάτους 0,67 μ. Πάνω από αυτό όμως, πλίνθινο τόξο, ανοίγματος 1 μ., δηλώνει ότι το σημερινό παράθυρο είναι μεταγενέστερο και ότι το αρχικό άνοιγμα στο σημείο αυτό ήταν μεγαλύτερο (Εικ. 4). Πράγματι, ο μεταγενέστερος τοίχος που έφραξε το άνοιγμα φθάνει εσωτερικά έως το δάπεδο του ναού, στοιχείο που αποδεικνύει ότι ο αρχικός ναός διέθετε και τρίτη είσοδο στη νότια πλευρά. Η είσοδος αυτή είχε πλάτος 0,80 μ., όσο και το πλάτος δηλαδή του κάθε ανοίγματος της δίβηλης δυτικής εισόδου.

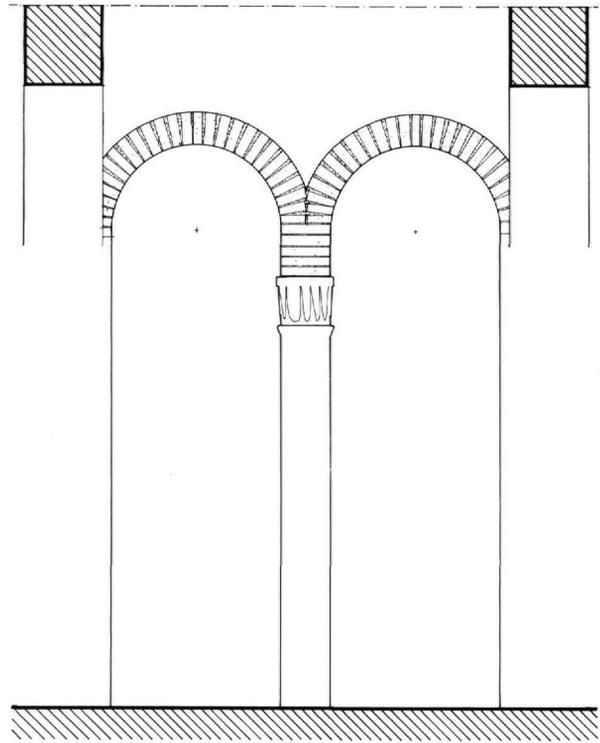
Ένα στενό τοξωτό παράθυρο ανοίγεται στο βόρειο τύμπανο της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, ενώ ένα άλλο, όμοιο, στο νότιο τύμπανο έχει τοιχισθεί. Τέσσερα παρόμοια παράθυρα υπάρχουν και στον τρούλλο. Το ιερό βήμα φωτίζεται από ένα τοξωτό, αρκετά ευρύ, παράθυρο που δεν είναι όμως το αρχικό. Σώζεται το πλίνθινο τοξωτό πλαίσιο του παλαιότερου παραθύρου, το εύρος του οποίου (0,85×0,57) δηλώνει ότι αυτό θα ήταν δίλοβο, αν και δεν σώθηκε ο αμφικιονίσκος του (Εικ. 1 και 6). Ο τρούλλος του ναού φέρεται από τα τόξα μετώπου των κεραιών του σταυρού μέσω των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων. Το εσωτερικό περιγράμματά του αποτελείται από ευθύγραμμα τμήματα στα σημεία επαφής με τις κεραιές του σταυρού, που συνδέονται μεταξύ τους με κυκλικούς τομείς στις γωνίες, πάνω από τα σφαιρικά τρίγωνα (Εικ. 7). Εξωτερικά ακολουθείται το ίδιο σχήμα. Την ακανονιστία του τρούλλου ακολουθούν και τα σφαιρικά τρίγωνα.

Η αψίδα του ιερού βήματος καλύπτεται με δύο ημικυλινδρικούς θόλους διαφορετικού ύψους. Με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται επίσης οι κεραιές του σταυρού και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα⁸. Οι

⁸ Για τον τρόπο καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων στους δικιόνιους και γενικότερα στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς βλ. Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 189-204 (στο εξής: Παρατηρήσεις). Η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με ημικυλινδρικούς θόλους οφείλεται στο συντηρητισμό της επαρχιακής ελλαδικής σχολής αλλά και στην ευκολία κατασκευής τους, κυρίως όσον αφορά στα φτωχότερα και λαϊκότερα μνημεία, βλ. στο ίδιο, 194.

Εικ. 2. Άγιος Αθανάσιος στα Μέγαρα. Κάτοψη του ναού.

Εικ. 3. Η δίβηλη είσοδος στον κυρίως ναό.

θόλοι των γωνιακών διαμερισμάτων είναι υπερευψωμένοι. Η γένεσή τους ψηλότερα από τη στάθμη των κλειδιών των τόξων που φέρουν τις κεραιές του σταυρού έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωσή τους πολύ ψηλά, λίγο πιο κάτω από τις στέγες των κεραιών. Το ίδιο συμβαίνει και στους γειτονικούς με τον Άγιο Αθανάσιο ναούς του Αγίου Νικολάου⁹ και του Σωτήρος Χριστού¹⁰. Σε παλαιότερη εξάλλου φωτογραφία του ναού (1935)¹¹, πριν από την κατασκευή του υπόστεγου από σκυρόδεμα που υπάρχει και σήμερα στη δυτική πλευρά του, ήταν ορατή η γένεση της εδράσεως διαμήκους ημικυλινδρικού θόλου σε όλο το πλάτος του, στοιχείο που υποδηλώνει την ύπαρξη νάρθηκα στον αρχικό ναό¹² (Εικ. 8).

Η στατική επάρκεια των τόξων και των θόλων του ναού ενισχυόταν με ξύλινους ελκυστήρες¹³. Σώζονται και

Εικ. 4. Το πλίνθινο τόξο του αρχικού ανοίγματος στη νότια όψη του ναού.

⁹ Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις, 199. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 292.

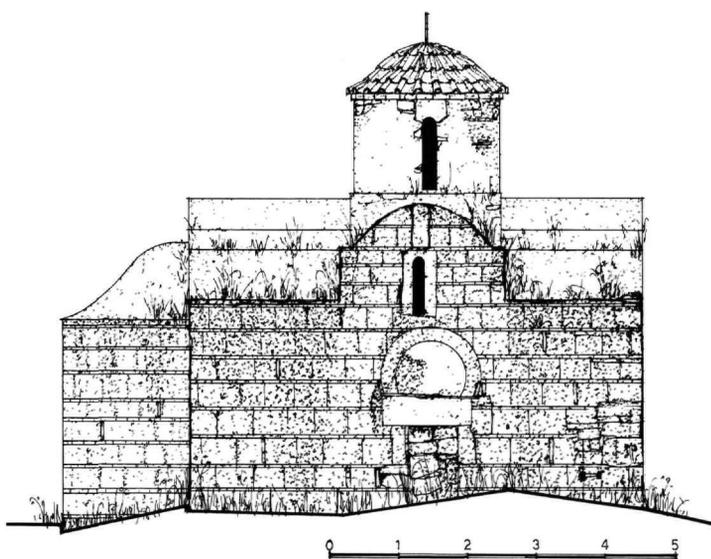
¹⁰ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 231.

¹¹ *Μεγαρέων καταφύγιο*, 29, εικ. 25.

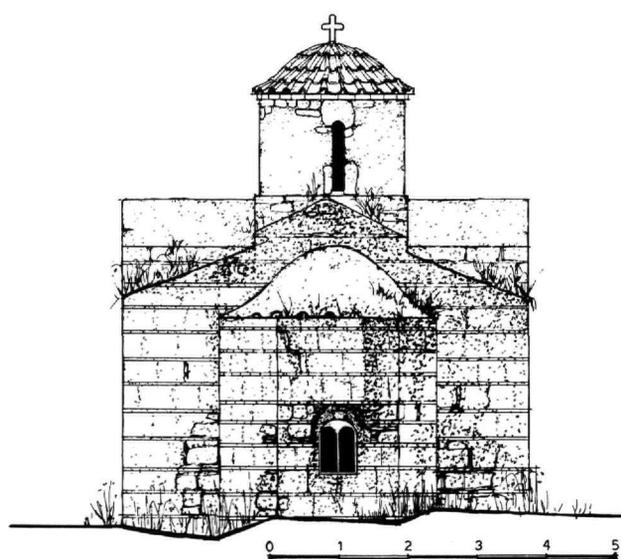
¹² Το ίδιο συμβαίνει και στο ναό του Σωτήρα Χριστού, Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 230, εικ. 256.

¹³ Η χρήση ελκυστήρων είναι γνωστή στη βυζαντινή ελλαδική ναο-

δομία και μάλιστα στους σταυροειδείς ναούς. Ξύλινοι, συνήθως, βοηθούσαν στην παραλαβή των πλάγων ωθήσεων των κύριων τόξων, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 442. Στη Μάνη, σε αρκετά μνημεία του 11ου και του 12ου αιώνα, οι ελκυστήρες είναι μαρμαρίνοι, βλ. Ν. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, *Δωδώνη Α'* (1972), 21 κ.ε.

Εικ. 5. Η βόρεια όψη του ναού.

Εικ. 6. Η ανατολική όψη του ναού.

σήμερα οι εντορμίες για την υποδοχή τους στο ύψος των κιονοκράνων των κίωνων του ναού. Το ύψος των ελκυστήρων ήταν 0,25 και το πλάτος 0,14 μ. Οι δοκοθήκες ήταν βαθμιδωτές, ώστε τμήμα του ελκυστήρος, ύψους 0,07 μ., να εισέρχεται βαθύτερα στο δομημένο τμήμα του τοίχου, πάνω από τον κίονα.

Από την κεραμοσκεπή του ναού σώζεται μόνο αυτή του τρούλλου και μερικοί στρωτήρες βυζαντινού τύπου στο θόλο της αφίδας του ιερού βήματος. Οι θόλοι των κεραιών του σταυρού στεγάζονταν με δίριχτες στέγες, ενώ των γωνιακών με μονόριχτες.

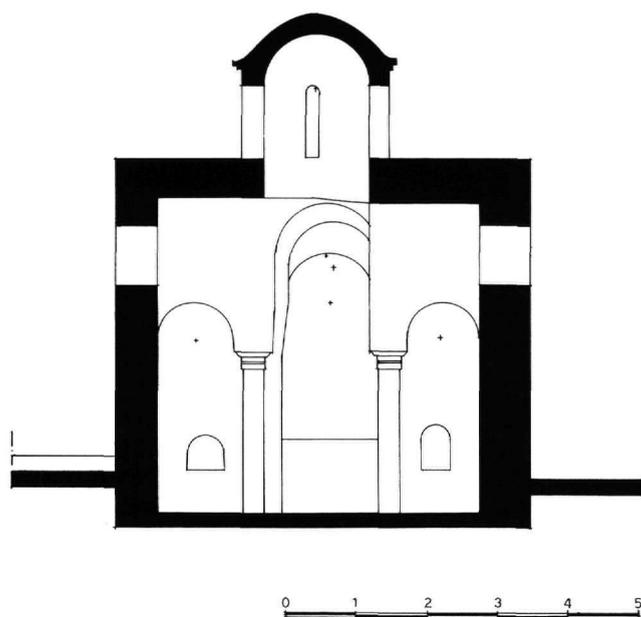
Η τοιχοποιία είναι σήμερα ορατή εξωτερικά και σε ορι-

σμένα σημεία, όπου έχουν καταπέσει τα κονιάματα, και στο εσωτερικό (Εικ. 1). Αποτελείται από ημιλαξευμένους ντόπιους πωρόλιθους¹⁴, που σε ορισμένα σημεία του ναού είναι αρκετά μεγάλοι. Στην αφίδα ιδιαίτερα, πάνω από το παράθυρο, δημιουργείται μια σειρά με μεγάλους, σχεδόν ισομεγέθεις, λίθους. Στη βάση της αφίδας έχουν χρησιμοποιηθεί αρχαίοι δόμοι και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Ανάμεσα στους λίθους παρεμβάλλονται στους αρμούς, κυρίως κατά οριζόντιες ζώνες, πλίνθοι πάχους 2-4 εκ. Συχνά οι πλίνθοι τοποθετούνται και στους κάθετους αρμούς, έτσι ώστε να δημιουργείται ατελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία¹⁵.

¹⁴ Όπως είναι γνωστό, στην περιοχή των Μεγάρων γινόταν εξόρυξη ενός είδους πωρόλιθου, του γνωστού κογχυλιάτη λίθου, βλ. Καλογερόπουλος, Μνημεία, 761. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 516.

¹⁵ Η χαλαρή ή η ατελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία δεν αποτελεί στοιχείο μόνο πρώιμης χρονολόγησης ενός μνημείου (Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ Ε'* (1969), 162 (στο εξής: Ἁγιος Ἰάσων). Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 142 (στο εξής: *Αρχιτεκτονική*), αλλά συχνά χαρακτηρίζει και ναούς πολύ οψιμότερους, όπως το καθολικό της μονῆς Ὁσίου Μελετίου (Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 64, εικ. 13 (στο εξής: Ὁσίου Μελετίου), τον Ἅγιο Ἱερόθεο Μεγάρων (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 227-230, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία), την Πα-

λαιοπαναγιά στην Κάντζα Αττικής (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 234, σχέδ. XXIII, εικ. 204-208. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 176-177), το ναό του Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά Αττικής (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 87-88, σχέδ. IX, εικ. 75-80. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 203), τον Ἅγιο Ἰωάννη Σχηματαρίου (Ι. Κουμανούδης - Ν. Μουτσόπουλος, *Μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ναῶν τινῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Τεχν.Χρον* 1957, τχ. 401-402, 8-13. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 310-312), για να περιοριστούμε σε ορισμένα παραδείγματα του 12ου αιώνα στην Αττική και τη Βοιωτία. Για τη χρήση της ατελούς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας γενικά κατά το 12ο αιώνα βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 455-457 και για τα συστήματα τοιχοποιίας με λίθους μεγάλων διαστάσεων σε ναούς της νότιας Ελλάδος (9ος-12ος αι.) βλ. G. Hadji-Minaglou, *Le grand appareil dans les églises des IXe-XIIe siècles de la Grèce du Sud, BCH* 118 (1994), 161-197. Αποτελεί εξάλλου και τον κύριο τρόπο δομῆσεως στους περισσότερους υστεροβυζαντινούς ναούς της βορειο-

Εικ. 7. Εγκάρσια τομή του ναού.

δυτικής Ελλάδος, Κ. Τσουρής, *‘Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 9.

¹⁶ Το σύστημα αυτό τοιχοποιίας, που σε μεμονωμένα σημεία χρησιμοποιείται στον Άγιο Αθανάσιο, δεν αποτελεί τεκμήριο χρονολόγησης, αφού χρησιμοποιείται από το 10ο έως και το 14ο τουλάχιστον αιώνα, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 457-578. Οποσδήποτε και στον Άγιο Αθανάσιο το διαθέσιμο υλικό δομής, η έλλειψη δηλαδή ικανού μεγέθους πλήρως λαξευμένων λίθων επέβαλε και τη χρήση ανισομεγέθων πλίνθων. Βλ. επίσης Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 142-143. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, 155-156 (στο εξής: *Θεσσαλία*). Ν. Δρανδάκης, *Ο ναός της Μεταμορφώσεως στη Νομιστική, Βυζαντινά* 13 (1985), 604. Στ. Μαμαλούκος, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι της Βοιωτίας*, *ΕΕΒΜ* 1 (1986), 510-511.

¹⁷ Οι λεπτές καμπύλες πλίνθοι, που κατά μία εκδοχή προέρχονται από παχύτερες πλίνθους με απολάξευση (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 421), μπορούσαν να περιβάλλουν απλώς τόξα ανοιγμάτων πλίνθινα ή πόρινα, χωρίς να υπάρχει απαραίτητως τύμπανο. Έτσι π.χ. καμπύλες πλίνθοι περιβάλλουν πλίνθινα τόξα στο τρίλοβο και τα μονόλοβα παράθυρα της αφίδας του ιερού στο καθολικό της μονής του Οσίου Μελετίου (Ορλάνδος, *Όσιος Μελέτιος*, 64, εικ. 17 και 18), στα ανοίγματα του δυτικού προστώου της Καπνικαρέας, στο άνοιγμα του βόρειου σκέλους της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού στο καθολικό της μονής Καισαριανής, στο ανακουφιστικό τόξο πάνω από τη θύρα της προσόψεως στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα κ.α., βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 49 εικ. 28, 29, 388 εικ. 410 και 418 εικ. 448, αντίστοιχα.

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως στην εξωτερική όψη της αφίδας του ιερού, καθώς και στο εσωτερικό, στο βόρειο τοίχο της αφίδας, είναι ορατά στους κάθετους αρμούς τεμάχια πλίνθων σε επάλληλες σειρές¹⁶.

Για την κατασκευή των θόλων και των τόξων του ναού χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι. Ιδιαίτερα στα τόξα, οι θολίτες είναι καλολαξευμένοι με αφανείς τους μεταξύ τους αρμούς. Η θολοδομία του τρούλλου όμως υπολείπεται σε ποιότητα της υπόλοιπης θολοδομίας. Αποτελείται από ακανόνιστους αργούς λίθους, ενώ στη βάση του παρατηρείται στεφάνη από λεπτές πλίνθους. Τα τόξα της δίβηλης εισόδου είναι πλίνθινα. Πλίνθινα είναι επίσης τα τόξα των δύο αρχικών θυρών στους πλάγιους τοίχους, καθώς και το τόξο του δίλοβου παραθύρου της αφίδας του ιερού. Όλα τα πλίνθινα τόξα περιβάλλονται από λεπτές καμπύλες πλίνθους¹⁷.

Στο βόρειο τοίχο, όπου οι μεταγενέστερες επεμβάσεις είναι λιγότερες, σώζεται πλήρως το οριζόντιο υπέρθυρο με το υπερκείμενο πεταλόμορφο τόξο¹⁸ (Εικ. 5). Το κενό ανάμεσα στο υπέρθυρο και το τόξο φράσσεται με

¹⁸ Α.Κ. Ορλάνδος, *Τό πεταλόμορφο τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι*, *ΕΕΒΣ ΙΑ'* (1935), 411-415. Χρήση του πεταλόμορφου τόξου γίνεται στην Ελλάδα από το 1000 έως το 1200 (στο ίδιο, 414). Συναντάται κυρίως σε μνημεία του 11ου αιώνα, με πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα την Καπνικαρέα (Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (εκδ.), *Βυζαντινά μνημεία, ἐκκλησιαί περιοχῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα 1970, πίν. 18) και το ναό των Αγίων Ασωμάτων Θεσείου, (Ε. Στίκας, *‘Ο ναός τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων «Θησείου»*, *ΔΧΑΕ Α'* (1959), 119, εικ. 3). Κατά το 12ο αιώνα τα τόξα είναι κατά κανόνα υπερυψωμένα, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 416. Μια σειρά όμως ναών του 12ου αιώνα έχουν πεταλόμορφα τόξα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα της Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *‘Ο ναός τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τό Μπρίκι τῆς Μάνης*, *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970-1972), πίν. 46α), του Ασωμάτου στο χωριό Κέρια Μέσα Μάνης, του Αγίου Νικολάου Οχιάς Μάνης, των Αγίων Θεοδώρων Πύργου Διρού Μάνης (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 185-186 εικ. 203, 260 εικ. 298, 277-278, εικ. 320 αντίστοιχα), του Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά κοντά στο Κορωπί Αττικής (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 87-88, σχέδ. ΙΧ, εικ. 75-80. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 203), του Αγίου Νικολάου στο νεκροταφείο της Μαγούλας, κοντά στην Ελευσίνα (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 220, εικ. 246, σ. 291), καθώς και το μεταγενέστερο πρότυπο του ναού του Αγίου Ιωάννη στο Παλιό Λιγούρο (Στ. Μαμαλούκος, *Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού*, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), 410, εικ. 2, σ. 416). Πεταλόμορφα τόξα είναι γνωστά και από σφμηότερα μνημεία που έχουν χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα, βλ. π.χ. Νικονάνος, *Θεσσαλία*, 41, 159 και πίν. 10 (μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσσος Αγιάς).

Εικ. 8. Αποψη του ναού από νοτιοδυτικά (φωτ. 1935, Μεγαρέων καταφύγια, εικ. 25).

τοίχο σε εσοχή. Στο τύμπανο που διαμορφώνεται, θα υπήρχε πιθανότατα απεικόνιση του τιμώμενου αγίου, όπως ήταν σύνηθες σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Αττικής¹⁹. Τα πλαίσια στα παράθυρα των τυμπάνων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού και του τρούλλου είναι λίθινα. Τα τόξα στα πλαίσια δεν σχηματίζονται από θολίτες, αλλά ολόκληρο το ημικύκλιο λαξεύεται σε τμήμα πωρολίθου που συναρμολογείται με άλλα, πώρινα επίσης, μέλη²⁰ (Εικ. 5 και 6).

Στο εσωτερικό η ακανονιστία του ναού είναι ιδιαίτερα αισθητή, με αποτέλεσμα την έντονη γραφικότητα στη σύνθεση. Τα μορφολογικά στοιχεία είναι περιορισμένα. Λίθινος λοξότιμος κοσμήτης περιτρέχει το ναό

στο ύψος της γενέσεως των θόλων, εκτός από το ιερό βήμα²¹.

Οι κίονες του ναού είναι ολόσωμοι, αρράβδωτοι και προέρχονται από παλαιότερο κτίσμα²². Στους τρεις έχουν χρησιμοποιηθεί ως κιονόκρανα βάσεις ιωνικών κίωνων και στον τέταρτο (βορειοδυτικό) παλαιοχριστιανικό επίθημα (Εικ. 9 και 10). Το επίθημα φέρει στις δύο στενές πλευρές του, σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, διακόσμηση που αποτελείται από μονογραμματικό σταυρό με ρο κλειστό (μονόγραμμα του Χριστού) ανάμεσα σε φύλλα υδρόβιου φυτού, ενώ οι άλλες δύο πλευρές παραμένουν ακόσμητες. Η εργασία στο μέλος, πρόχειρη και αμελής, προδίδει επαρχιακό και λαϊκό εργαστήριο²³. Αρράβδωτος κίονας σε δεύτερη χρήση υπάρχει και στο δίβηλο άνοιγμα του ναού. Φέρει επίσης παλαιοχριστιανικό επίθημα με λογχοειδή φύλλα καλάμου, παρόμοιας εργασίας με το προηγούμενο.

Ο ναός παλαιότερα πρέπει να ήταν κατάγραφος. Υπολείμματα χρωμάτων διακρίνονται σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό του. Από την παλαιά εικονογράφηση σώζονται σήμερα ίχνη διακοσμητικού θέματος στο εσωράχιο του διαμήκους τόξου και του ημικυλινδρικού θόλου του διακονικού, και ενός ιεράρχη στην αιψίδα του ιερού. Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται δεν επιτρέπει τη μελέτη τους και επομένως τη συναγωγή ασφαλών τεχνοτροπικών και χρονολογικών συμπερασμάτων. Το διακοσμητικό θέμα όμως, ελισσόμενος βλαστός με βαθείς κυματισμούς (Εικ. 11), μπορεί να συσχετισθεί με ανάλογα παραδείγματα²⁴ από βυζαντινούς ναούς της Αττικής. Μετά το σεισμό του 1981, αποκαλύφθηκε τοιχογραφία της αγίας Κυριακής στο δεύτερο άνοιγμα της δίβηλης εισόδου, που σήμερα, αποτοιχισμένη, εκτί-

¹⁹ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 413.

²⁰ Στο ίδιο, 509.

²¹ Λίθινος λοξότιμος κοσμήτης συναντάται και σε βυζαντινά μνημεία της πρώτης χιλιετίας (Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 168) και μάλιστα και σε μνημεία επαρχιακού χαρακτήρα (Ι. Στουφή-Πουλημένου, Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί, στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 269), αλλά και σε μεταγενέστερα (Νικονάνος, *Θεσσαλία*, 169. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 441. Chr. von Scheven-Christians, *Die Kirche der Zoodochos Pege bei Samari in Messenien*, Βόννη 1980, 62).

²² Τρεις ολόσωμοι αρράβδωτοι κίονες είχαν επίσης χρησιμοποιηθεί στο παλιό ξυλόστεγο υπόστεγο της νότιας πλευράς του ναού, ενώ τμήμα ενός τετάρτου βρισκόταν έξω από την είσοδο του ναού (βλ. Εικ. 8). Σήμερα δεν υπάρχουν (Λαζαρίδης, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 118. *Μεγαρέων καταφύγια*, 21, εικ. 25).

²³ Ο αρχαϊκός τύπος του σταυρού-μονογράμματος οδηγεί μάλλον στον 5ο αιώνα, βλ. Α. Ευγγόπουλος, Χριστιανικών Άσκληπιείων, *ΑΕ* 1915, 57. G. Barriol, L'autel et le cancelis paléochrétiens de Limans, *CahArch* XIV (1964), 70-72. Για παραδείγματα βλ. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 29 αριθ. 15, 43 αριθ. 36, 51 αριθ. 53, 54 αριθ. 58 και 59. Ανάλογης εργασίας επίθημα βλ. και στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι, Ch. Bouras - A. Kaloyeropoulou - R. Andreadi, *Churches of Attica*, Αθήνα 1970, 236, εικ. 213.

²⁴ Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οί τοιχογραφίες της Όμορφης Έκκλησιᾶς στήν Ἀθήνα*, Αθήνα 1971, πίν. 52. D. Mouriki, An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attika, *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), πίν. 73 και 75. Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιῶν της Σπηλιάς της Πεντέλης, *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), πίν. 23, 1.

Εικ. 9. Βάση ιωνικού κίονα ως κιονόκρανο.

Εικ. 10. Παλαιοχριστιανικό επίθημα ως κιονόκρανο.

θεται στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών και χρονολογείται στο 13ο αιώνα²⁵.

Εξωτερικά ο ναός, με την ιδιαίτερα επιμήκη και ογκώδη αψίδα και τον άκοιμφο τρούλλο, παρουσιάζει βαριές αναλογίες. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από την απουσία έντονης κλιμακώσεως των στεγών, αποτέλεσμα των ψηλών γωνιακών διαμερισμάτων²⁶, στοιχείο που στερεί από το ναό την ελαφρότητα της μορφής του.

Απουσιάζει οποιαδήποτε ιδιαίτερη διακοσμητική διάθεση στην άρθρωση των όψεων. Δεν υπάρχει γλυπτός ή κεραμοπλαστικός διάκοσμος, γεγονός που προσδίδει λιτότητα και αυστηρότητα στις όψεις του μνημείου. Δεν υπάρχει εξωτερικός κοσμήτης στην ανατολική πλευρά

του ναού, στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου της αψίδας, ούτε και στις άλλες πλευρές του²⁷. Τα γείσα έχουν όλα καταπέσει και μόνο στον τρούλλο διασώζεται ευθύγραμμο, πλίνθινο γείσο. Στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού την αυστηρότητα της μορφής διασπούν τα πλίνθινα τόξα των δύο θυρών. Στη βόρεια θύρα το οριζόντιο υπέρθυρο είναι βαρύ και προέρχεται από αρχαίο μέλος σε δεύτερη χρήση²⁸. Δυστυχώς οι μεταγενέστερες επιχώσεις δεν επιτρέπουν την εξακρίβωση κρηπίδας στο ναό²⁹.

Ο αρχικός, επομένως, ναός του Αγίου Αθανασίου ήταν ένας απλός εγγεγραμμένος σταυροειδής τετρακίονιος ναός με μία ημιεξαγωνική κόγχη στο ιερό βήμα και με νάρθηκα. Η επικοινωνία του κυρίως ναού με το νάρθη-

²⁵ Έχει αριθ. ΒΧΜ 1078. *Μεγαρέων καταφύγια*, 26. Η απεικόνιση της αγίας Κυριακής στο βόρειο τόξο του ανοίγματος που συνδέει το νάρθηκα με τον κυρίως ναό υπάρχει και στο ναό του Αγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά (1232) (εκεί τρίβηλο), Ν. Πανσελήνου, *Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής*, ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 186-187, εικ. 22.

²⁶ Τα ψηλά γωνιακά διαμερίσματα χαρακτηρίζουν ιδίως τους ναούς της Κωνσταντινουπόλεως και όσους επηρεάζονται από την Πρωτεύουσα, π.χ. στο καθολικό της μονής Πετράκη στην Αθήνα, Μ. Σωτηρίου, *Τό καθολικό τῆς μονῆς Πετράκη*, ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), 104 (στο εξής: *Μονή Πετράκη*). Συναντώνται και σε περιπτώσεις ναών, ενδεχομένως από το 12ο αιώνα και εξής, όπου το μήκος των γωνιακών διαμερισμάτων δυσκόλευε την κάλυψή τους με φουρνικά ή σταυροθόλια (Μαμαλούκος, *Παρατηρήσεις*, 199).

Ψηλά γωνιακά διαμερίσματα, με αποτέλεσμα οι στέγες των κεραιών του σταυρού να προβάλλουν ελάχιστα, παρατηρούνται και στον Χριστό Σωτήρα και στον Άγιο Νικόλαο στον Ελαιώνα των Μεγάρων (Γρητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, 12, εικ. 4. Μπούρας - Καλλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 292-293 πίν. XXXV, 293-294 πίν. XXXVI. Μαμαλούκος, *Παρατηρήσεις*, σημ. 72 και 75).

²⁷ Όπως συμβαίνει κυρίως σε μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα, Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 382.

²⁸ Χαρακτηριστική είναι και η χρήση μαρμάρινου ρωμαϊκού τόξου με τρεις ταινίες ως υπέρθυρο στο γειτονικό ναό του Σωτήρος Χριστού, Γρητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, 7, εικ. 2. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 231.

²⁹ Μπούρας - Μπούρα, ό.π.

Εικ. 11. Τχνη διακοσμητικού θέματος στο εσωρράχιο του διαμήκους τόξου του διακονικού.

κα γινόταν μέσω δίβηλου ανοίγματος. Ο άξονας του ανοίγματος αυτού διέρχεται από το μέσον της χορδής της ημικυκλικής εσωτερικά αψίδας και προσδιορίζει το διαμήκη άξονα του ναού. Ο νάρθηκας καλυπτόταν με «αρχαϊκού» τύπου ενιαίο, διαμήκη, ημικυλινδρικό θόλο, καθ' όλο το πλάτος του³⁰.

Στην κεντρική πλευρά της αψίδας του ιερού υπήρχε δίλοβο παράθυρο και από ένα μονόλοβο στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού. Στη βόρεια πλευρά του ναού ανοιγόταν θύρα με τοξωτό ανακουφιστικό τόξο της μορφής που και σήμερα είναι ορατή. Στη νότια πλευρά υπήρχε μία δεύτερη, πλάγια είσοδος, η οποία δεν βρισκόταν στον ίδιο άξονα με τη βόρεια. Ήταν τοξωτή και είχε όμοιο άνοιγμα και ίδια κατασκευή με τα ανοίγματα της δίβηλης εισόδου.

Ο σημερινός τρούλλος του ναού πρέπει να ανήκει σε

ανακατασκευή. Αυτό δηλώνει η μορφή του τυμπάνου του, η αμελής τοιχοποιία –σε αντίθεση με την επιμέλεια που οι Βυζαντινοί επιδείκνυαν στην κατασκευή των τρούλλων–, καθώς και η μορφή των πώρινων τμημάτων όπου λαξεύθηκαν τα τόξα των παραθύρων. Αυτά, καθώς είναι λοξότμητα κάτω, δεν είναι αυτοτελή τοξωτά πλαίσια, όπως συνέβαινε σε άλλες περιπτώσεις³¹, αλλά αποτελούν τα επάνω τμήματα πλαισίων παρόμοιας μορφής με των πλαισίων των παραθύρων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού.

Ο ναός έχει χαρακτηριστεί πολύ παλιά, χωρίς όμως καμιά τεκμηρίωση, βυζαντινός³². Αργότερα οι Χ. Μπούρας, Ν. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη υποστήριξαν ότι ο ναός, παρά τα βυζαντινά στοιχεία που διαθέτει, είναι πιθανότερο να αντιγράφει ένα βυζαντινό πρότυπο και μάλλον θα πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο της Τουρκοκρατίας³³. Στη χρονολόγηση αυτή καταλήγουν βασιζόμενοι κυρίως στο στενό παράθυρο του βόρειου σκέλους της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού (το ίδιο παράθυρο υπήρχε και στο νότιο σκέλος), στη διαμόρφωση ενιαίας δίριχτης στέγης σε όλο το πλάτος του δυτικού και του ανατολικού τμήματος του ναού³⁴, στην απουσία κανονικότητας στα σφαιρικά τρίγωνα, στην κακή χάραξη των τόξων των κογχών της προθέσεως και του διακονικού, στη μορφή του τυμπάνου του τρούλλου, στην απουσία οδοντωτών ταινιών και πλίνθινου ή γλυπτού διακόσμου και στο χαμήλωμα της στάθμης του δαπέδου του ναού.

Τα στενά παράθυρα όμως, ακόμη και η απουσία παραθύρων, στο πνεύμα μιας ακραίας μορφολογικής αυστηρότητας³⁵, απαντώνται και σε μνημεία που αποδίδονται χρονολογικά από το 12ο αιώνα³⁶. Δύο πολύ ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι γειτονικοί με τον Άγιο Αθανάσιο ναοί του Σωτήρος Χριστού³⁷ και του Αγίου Γεωργίου³⁸ στον κάμπο των Μεγάρων.

³⁰ Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 137-138. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 230 (ναός Σωτήρος Χριστού). Οι τριμερείς νάρθηκες των ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών ακολουθούν τη σταυροεπίστεγη διάταξη. Για το θέμα βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Ή καταγωγή των σταυροειδών ναών. Χαριστήριον εις Άναστασίον Κ. Όρλάνδον*, Β', Αθήνα 1966, 187-211.

³¹ Όπως π.χ. στο ναό του Σωτήρα-Χριστού Μεγάρων, Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 230, εικ. 256.

³² Καλογερόπουλος, *Μνημεία*, 764.

³³ Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 294. Σε τελευταία εξάλλου έκδοση-λεύκωμα για τα χριστιανικά μνημεία των Μεγάρων, πάλι χωρίς τεκμηρίωση, το μνημείο τοποθετείται στο τέλος του 11ου αιώνα, *Μεγαρέων καταφύγια*, 26.

³⁴ Πιθανώς ενιαία δίριχτη στέγη να κατασκευάσθηκε σε κάποια επισκευή του ναού, πάντως στη φωτογραφία του 1935 δεν διαπιστώνεται η ύπαρξή της, βλ. *Μεγαρέων καταφύγια*, 29, εικ. 25.

³⁵ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 419.

³⁶ Στο ίδιο, 419 και 486, σημ. 240. Για αναλογίες παραθύρων πρωιμότερων μνημείων βλ. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 164-165.

³⁷ Γκητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, 5 εικ. 1, 7 εικ. 3. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 230 εικ. 256, 231 εικ. 257.

³⁸ *Μεγαρέων καταφύγια*, 21, εικ. 11. Ι. Στουφή-Πουλημένου, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στον κάμπο των Μεγάρων, *Εικοστό Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, 90.

Η στέγη δεν είναι ενιαία στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του ναού. Απλώς, όπως διαπιστώθηκε, λόγω του ύψους των γωνιακών διαμερισμάτων, δεν είναι έντονη εξωτερικά η διαβάθμιση των στεγών. Αυτό όμως συμβαίνει και σε άλλα βυζαντινά μνημεία³⁹.

Η ακανονιστία των σφαιρικών τριγώνων είναι αποτέλεσμα του σχήματος της στεφάνης στη βάση του τρούλλου. Η μορφή εξάλλου του τυμπάνου του τρούλλου αλλά και η εν γένει κατασκευή του οδηγούν σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, πιθανότατα στην εποχή της Τουρκοκρατίας.

Οι λόγοι της τοποθέτησης των κιώνων του ναού κατά τρόπο, ώστε το κεντρικό τετράπλευρο του σταυρικού χώρου να είναι ακανόνιστο, παραμένουν άγνωστοι. Βυζαντινά όμως μνημεία με ακανόνιστη χάραξη είναι επίσης γνωστά⁴⁰, γεγονός που δικαιολογείται στα πλαίσια του επαρχιακού και λαϊκού χαρακτήρα της κατασκευής τους⁴¹. Το ίδιο ισχύει ασφαλώς και για την ακανόνιστη χάραξη της αφίδας του ιερού και των μικρών κογχών της προθέσεως και του διακονικού, που ανοίγονται στο πάχος των τοίχων.

Η απουσία οδοντωτών ταινιών και κεραμοπλαστικού ή γλυπτού διακόσμου, που συντελεί στην αυστηρότητα και λιτότητα των όψεων, δεν αποτελεί τεκμήριο ότι ο ναός είναι μεταβυζαντινός. Αρκετοί βυζαντινοί ναοί, που χρονολογούνται στο 12ο αιώνα, δεν διαθέτουν κεραμοπλαστικό διάκοσμο⁴². Είναι κυρίως μνημεία που

κτίζονται με λαξευτή τοιχοποιία, όπως ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά Βοιωτίας –αντιπροσωπευτικό δείγμα του μεσοβυζαντινού κλασικισμού⁴³–, η Παναγία η Ελεούσα στη Σουβάλα⁴⁴, η Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα⁴⁵, ο Άγιος Ιωάννης Πύργου Διρού⁴⁶, ο Σωτήρας Χριστός στα Μέγαρα⁴⁷ κ.ά.

Τέλος, η χαμηλωμένη σήμερα, ως προς το επίπεδο του εδάφους, στάθμη του δαπέδου του ναού οφείλεται στις επιχωματώσεις, όπως φαίνεται και από τη διαφορά ύψους των τοιχισμένων σήμερα θυρών εσωτερικά και εξωτερικά.

Κατά τη γνώμη μας, ο ναός παρουσιάζει τυπολογικά, δομικά και μορφολογικά στοιχεία της ελλαδικής ναοδομίας του προχωρημένου 12ου αιώνα⁴⁸. Ο τύπος του ναού είναι συνήθης για τη μεσοβυζαντινή περίοδο και μάλιστα για την περιοχή της Αττικής, όπου, όπως έχει διαπιστωθεί, επικρατούν οι τετρακιδίοι σταυροειδείς ναοί, πιθανώς κατ' επιρροή της Παναγίας του Οσίου Λουκά⁴⁹. Η αναλογία μήκους προς πλάτος του ναού (1:1,2), αν και οι γενικές αναλογίες του ναού, ως γνωστόν, δεν αποτελούν χρονολογικό τεκμήριο, τον διαφοροποιούν από την ομάδα των τετράγωνων σε κάτοψη ναών του 11ου και του 12ου αιώνα⁵⁰. Ιδιαίτερο τυπολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το δίβηλο ανάμεσα στο δυτικό σκέλος της διαμήκους κεραίας του σταυρού και του νάρθηκα, σπάνιο στοιχείο για ελλαδικό μνημείο. Το γνωστότερο παράδειγμα αποτελεί ο ναός της Θεοτό-

³⁹ Όπως π.χ. το καθολικό της μονής Πετράκη (Σωτηρίου, Μονή Πετράκη), 104. Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, Αθήνα 2002, 22) ή οι ναοί του Σωτήρος Χριστού (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, ό.π.), και Αγίου Νικολάου στα Μέγαρα (Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις, 199).

⁴⁰ Γ. Δημητροκάλλης, *Μεσσηνία*, 77, εικ. 67 (καθολικό μονής Ταξιάρχου Πολίχνης). Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 53, εικ. 32 (Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Πλάκα), 95, εικ. 83 (Βλαχέρνα στο Μέγαρο Μάνης), 189, εικ. 207 (Άγιος Γεώργιος στην Κίττα Μάνης), 211, εικ. 235 (μονή Λέχοβας Κορινθίας), 275, εικ. 317 (μονή Αγίων Θεοδώρων στο Πραστέιο Μάνης). Ακανόνιστη χάραξη έχει και ο γειτονικός ναός του Αγίου Νικολάου στις «Άκρες» των Μεγάρων, Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 292-293.

⁴¹ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, ό.π.

⁴² Κατά τον Megaw η παντελής απουσία οδοντωτών ταινιών οδηγεί σε χρονολόγηση από το 12ο αιώνα. Α.Η. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-1932), 127 (στο εξής: *The Chronology*). Βλ. και Σ. Βογιατζής, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά, *ΔΧΑΕ ΙΗ* (1995), 58.

⁴³ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 171 και 343.

⁴⁴ Χ. Μπάρα, 'Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, Δ', Αθήνα 1967-1968, 303-328. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 299-303.

⁴⁵ Γ. Σωτηρίου, 'Η Όμορφη Έκκλησιά Αίγινης, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 242-276. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινης*, Αθήνα 1962, 182, 201.

⁴⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 279 και 393.

⁴⁷ Γκητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, 19.

⁴⁸ Α. Αλπάγκο Νοβέλλο - Γ. Δημητροκάλλης, *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, 100.

⁴⁹ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 348.

⁵⁰ Απόκλιση από το τετράγωνο, αν και μικρή και ασυνήθης, υπήρχε και σε άλλους ναούς της εποχής, όπως π.χ. τον Άγιο Ιωάννη στο Λιγουριό, Χ. Μπούρας, 'Ο Άγιος Ιωάννης ό Έλεήμων Λιγουριού Άργολίδος, *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 3. Για τις αναλογίες των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηρίων της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 110. Δημητροκάλλης, *Μεσσηνία*, 113-114, και 273-276 και σημ. 5.

κου της Καθολικής στη Γαστούνη, μνημείο που έχει χρονολογηθεί στο τρίτο ή το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα⁵¹ και πρόσφατα στο 13ο⁵². Αντίθετα, συνηθέστερα σε βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος ήταν τα τρίβηλα ανοίγματα ανάμεσα στον κυρίως ναό και το νάρθηκα, επιβίωση ασφαλώς των παλαιοχριστιανικών τριβήλων⁵³.

Η μορφή της ατελούς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας με τους ημιλαξευμένους λίθους και την παρεμβολή πλίνθων, με έμφαση στην οριζόντια διάταξη, συναντάται σε μνημεία του 12ου αιώνα⁵⁴ και συνδέεται ασφαλώς με τη σταδιακή επικράτηση του λίθου και την τάση για μεγαλύτερη αυστηρότητα στις όψεις των ναών κατά την περίοδο αυτή. Ανάπτυξη της λιθοξοϊκής δηλώνουν επίσης οι λίθινοι θολίτες⁵⁵ στο εσωτερικό του ναού, καθώς και τα πώρινα μέλη που χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια των παραθύρων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού και του τρούλλου. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα πώρινα μέλη χρησιμοποιούνται στα ψηλότερα και στενότερα ανοίγματα του ναού. Αντίθετα, τα χαμηλότερα ανοίγματα, που είναι και μεγαλύτερα, φέρουν πλίνθινα τόξα. Κατά τον Megaw⁵⁶ η ύπαρξη μόνο λίθινων πλαισίων στα παράθυρα δηλώνει μια προχωρημένη χρονολόγηση στο τέλος του 12ου αιώνα, ενώ η μη γενικευμένη χρήση τους

αποτελεί κριτήριο για τη χρονολόγηση ενός μνημείου από το 12ο αιώνα⁵⁷.

Τα πλίνθινα τόξα που περιβάλλονται μόνο από λεπτά καμπύλα τούβλα, όπως στο ναό του Αγίου Αθανασίου, είναι επίσης συνήθη και σε μνημεία του 12ου αιώνα⁵⁸. Συχνά λίθινα και πλίνθινα στοιχεία την περίοδο αυτή συνυπάρχουν όχι μόνο στο ίδιο μνημείο αλλά και στο ίδιο μορφολογικό στοιχείο⁵⁹. Πάντως, η περιορισμένη χρήση των πώρινων μελών ως σταθερού μορφολογικού στοιχείου και ο περιορισμός τους σε ευκολότερες κατασκευές, όπως στα στενά παράθυρα στην εγκάρσια κεραία και στον τρούλλο, δείχνουν συντηρητικότητα και μάλλον αμηχανία στη λιθοξοϊκή δεξιότητα των μαστόρων, που ίσως επηρεάζει τη χρονολόγηση του μνημείου.

Το πεταλόμορφο τόξο της βόρειας θύρας αποτελεί επιπλέον ενισχυτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του ναού. Πεταλόμορφα τόξα συναντούμε βέβαια και σε ναούς του 11ου, αλλά και σε αρκετούς του 12ου και του 13ου αιώνα⁶⁰. Το βαρύ μαρμάρινο υπέρθυρο της ίδιας θύρας, αρχαίο εδώ μέλος σε δεύτερη χρήση, αποτελεί σύνθετο μορφολογικό στοιχείο μιας σειράς ελλαδικών μνημείων της περιόδου αυτής⁶¹.

Δεν γνωρίζουμε επίσης, λόγω των επιχρωματώσεων, εάν ο ναός είχε κρηπίδα, στοιχείο, ως γνωστόν, χαρακτηριστι-

⁵¹ Megaw, *The Chronology*, 111, 124. Ν. Χαρχιολάκης, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Καθολικής Γαστούνης, Πελοποννησιακά* 24 (1999), 227-318. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 108. Δίβηλα ανοίγματα ανάμεσα στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό υπάρχουν και στους ναούς της Αγίας Κυριακής στην Κερατέα (τέλη 12ου αι.) και του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής, διαμορφώθηκαν όμως, όπως φαίνεται, σε οψιμότερη εποχή, όταν προστέθηκε στους ναούς νάρθηκας, βλ. Bouras - Kaloyeorgoulou - Andreadi, ό.π. (υποσημ. 23), 93, 103, πίν. XIV και σ. 157, 168, πίν. XVIII αντίστοιχα. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 184. Δίβηλα είναι γνωστά επίσης κατά το 12ο αιώνα σε προστώα ναών, όπου συνήθως ανοίγονται στις πλάγιες πλευρές τους. Βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 105-106 (ναός του Σωτήρος Χριστού στην Κάτω Γαρδενίτσα Μάνης) και 246-247 (ναός Άη-Στράτηγου στους Μπουλαριούς της Μάνης).

⁵² Δ. Αθανασούλης, *Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη, ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 63-77.

⁵³ Βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Έρευνα εν Άνω Μακεδονία, Μακεδονικά Ε'* (1961-1963), 369. Βοκοτόπουλος, *Άγιος Ιάσων*, 160. Ο ίδιος, *Αρχιτεκτονική*, 160. Νικονάνος, *Θεσσαλία*, 29, σχέδ. 4, σ. 33 (ναός Παναγίας στο Βαθύρεμα Αγιάς), 145 (βασιλική Καλαμπάκας). Πρόκειται πάντως για στοιχείο που προσιδιάζει και σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αττικής, όπως στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα της Αθήνας (τέλη 11ου ή μάλλον αρχές 12ου αι.)

(Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 35-36) και στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά (Πανσελήνου, ό.π. (υποσημ. 25), 184).

⁵⁴ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 455.

⁵⁵ Η χρήση τους είναι γνωστή και από προωμότερα μνημεία, Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 455.

⁵⁶ Megaw, *The Chronology*, 127.

⁵⁷ Στο ίδιο, 122 κ.ε.

⁵⁸ Ορλάνδος, Όσιος Μελέτιος, 63, εικ. 15. Νικονάνος, *Θεσσαλία*, πίν. 26 (Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανη ή Ζωοδόχος Πηγή). Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 49, εικ. 28 και 29 (δυτικό προστώο Καπνικαρέας), 234 και γενικά 506, 508.

⁵⁹ Νικονάνος, *Θεσσαλία*, 159. Ν.Β. Δρανδάκης, Ε. Δωρή, Β. Κεπέτζη, Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*, Αθήνα 1993, 34 (καθολικό μονής Αγίου Γεωργίου στα Κονάκια). Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 509.

⁶⁰ Βλ. υποσημ. 18.

⁶¹ Όπως π.χ. στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Γαρδενίτσας Μάνης (Ν. Γκιολές, Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, *ΛακΣπουδ* 3 (1977), 36-83) και στο ναό του Ασωμάτου στο χωριό Κέρια της Μέσα Μάνης (Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 115, εικ. 203). Πα τα βαριά ανώφλια γενικά και ειδικότερα των εκκλησιών της Μάνης βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 415-416.

στικό της ελλαδικής ναοδομίας του 12ου αιώνα. Κρηπίδα απουσιάζει και από το ναό του Σωτήρος Χριστού στα Μέγαρα⁶².

Ο ναός, λοιπόν, του Αγίου Αθανασίου διαθέτει στοιχεία που θα επέτρεπαν τη χρονολογική του ένταξη στο 12ο αιώνα. Συγκρινόμενος, εξάλλου, με το γειτονικό ναό του Σωτήρος Χριστού παρουσιάζει τυπολογικές και μορφολογικές ομοιότητες με αυτόν αλλά και σημαντικές διαφορές. Ο ναός του Σωτήρος Χριστού είναι και αυτός σταυροειδής, απλός, τετρακίονιος με νάρθηκα. Η μεγαλύτερη όμως μορφολογική αυστηρότητα που τον χαρακτηρίζει – η εγκάρσια κεραία του σταυρού

δεν έχει παράθυρα–, η διαφορετική τοιχοποιία, στην οποία οι πλίνθοι περιορίζονται σε ορισμένους μόνο οριζόντιους αρμούς, και η επέκταση των πώρινων μελών στη διάπλαση του τυμπάνου του τρούλλου και του δίλοβου τοξωτού παραθύρου στην αψίδα του ιερού βήματος δηλώνουν ότι πρόκειται για μνημείο οψιμότερο. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου προηγείται μάλλον χρονικά του ναού του Σωτήρος Χριστού και μια τοποθέτηση της κατασκευής του προς το τέλος του 12ου ή στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα⁶³, εποχή κατά την οποία επιβιώνουν στοιχεία της ελλαδικής ναοδομίας του 12ου αιώνα⁶⁴, νομίζουμε ότι είναι δικαιολογημένη.

Ioanna Stoufi-Poulimenou

THE CHURCH OF ST ATHANASIOS AT MEGARA

In the great olive grove about 3 km. outside the Attic town of Megara and some 200 m. southeast of the church of Christ the Saviour, stands the church of St Athanasios. It is of simple four-columned cross-in-square type with a dome and one semi-hexagonal exterior apse. There is now no narthex. The external dimensions of the building, excluding the sanctuary apse, are 6,60×5,85 m. and the walls are 0,70 m. thick. The position of the columns in the interior affects its irregular plan.

The arms of the cross and the corner bays are roofed by barrel vaults. The bays are high, so that the arms of the cross hardly project on the outside of the church. Remains of a transverse barrel vault are preserved on the west wall (photo 1935), indicating the existence of a narthex originally.

The church today has a low door, off centre on the west front, a narrow, single-lobe window in the wall of the north arm of the cross, a large single-lobe window in the sanctuary apse, and some slit windows in the dome. Initially there were a door in the north and south side too, and a narrow, single-lobe window in the south arm of the cross, as well as a double-arched doorway leading from the narthex into the nave.

The walls of the church are constructed of heavy, rectangular limestone blocks in regular courses, sporadically surrounded by bricks, in a clumsy version of cloisonné masonry. The masonry of the dome is different, probably indicating the reconstruction of this element in the Ottoman period. Bricks are used in the construction of the arched openings, except for the narrow windows in the gables and the dome.

⁶² Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 230-231.

⁶³ Σε μια οψιμότερη χρονολόγηση, στο 13ο αιώνα, συνηγορεί και η τοιχογραφία της αγίας Κυριακής.

⁶⁴ Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 595, Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας, *ΔΧΑΕΚΕ'* (2004), 138.

In our view, the monument displays typological, structural and morphological features of twelfth-century ecclesiastical architecture in Greece. Its plan (simple, four-columned, cross-in-square with narthex) is of a type usual in Middle Byzantine churches in Attica. The kind of masonry, the use of rectangular limestone blocks in the arches and the vaults,

the arched monolithic lintel of the gable windows, the horseshoe arch and the heavy ancient marble (*spolium*) above the north door are all characteristic of twelfth-century monuments in southern Greece. In the light of the above, we suggest a date for the church in the late twelfth or the early decades of the thirteenth century.